

Г.Ә. Қамбарбекова^{1*}, Г.М. Әбикова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²БҒМ ҒК ҒО Орталық Ғылыми кітапхана, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: qazigurt2016@gmail.com

АЛМАТЫ КІТАПХАНА ҚОРЛАРЫНДАҒЫ ӘЛІШЕР НАУАИДЫҢ ҚОЛЖАЗБАЛАРЫ МЕН КӨНЕ БАСЫЛЫМДАРЫ

Бүкіл түрік әлеміне ортақ ақын Мир Әлішер Науаидың еңбектерін зерттеу және бүгінгі қазақ оқырмандарына ұсыну маңызды тақырыптардың бірі. Мақаланың мақсаты ұзақ жылдар бойы арнайы зерттелмей, ғалымдардың назарынан тыс қалып келген Әлішер Науаидың Алматы кітапхана қорларында сақталған қолжазбалары мен сирек басылымдарымен таныстыру. Әлішер Науаи екі тілді әрі көп шығарма жазғандығымен ерекшеленеді. Бұл күнге шамамен отызға жуық еңбектері жеткен. Осы еңбектерінің біршамасымен қазақ оқырмандары таныс болса, оның біршамасымен әлі жақын таныс емес. Осы орайда ақынның еңбектерін түпнұсқа мәтінді негізге ала отырып зерттеу мен түпнұсқадан тікелей қазақ тіліне аудару керектігін байқаймыз. Әлішер Науаи көзі тірісінде-ақ үлкен танымалдыққа ие болған, ал оның еңбектері қолдан-қолға өтіп, жиі көшіріліп, көптеген нұсқалары ел арасына таралған. Осы себепті ақынның қолжазбаларын әлемнің ең танымал қолжазба қорларынан кездестіруге болады. Соның ішінде Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасы мен Орталық ғылыми кітапханасы да бар. Мақалада Әлішер Науаидың осы кітапхана қорларындағы еңбектері жүйеге түсіріліп таныстырылады. Сондай-ақ еңбектеріне деректанулық және тілдік тұрғыдан талдау жасалады. Әлішер Науаидың әрбір қолжазбасы мен сирек басылымының өзіндік тарихы бар. Демек ақын мұраларының сақталуы, жазуы, мұқабасы, көшірушілері, тапсырыс берушілері мен қолжазбалардың иелері де қарастырылатын болады.

Түйін сөздер: қолжазба, литография, шағатай әдебиеті, Әлішер Науаи, Хамса, Махбуб әл-құлуб, Ұлттық кітапхана, Орталық ғылыми кітапхана.

G. Kambarbekova^{1*}, G. Abikova²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Central Scientific Library of RSE "Gylym Ordasy" SC MES RK, Kazakstan, Almaty

*e-mail: qazigurt2016@gmail.com

Manuscripts and rare books of Alisher Navoi in Almaty Library Founds

One of the most important topics is the study of the works of the poet Mir Alisher Navoi common for the entire Turkic world and present them to today's Kazakhstani readers. The purpose of the article is to acquaint with the manuscripts and rare editions of Alisher Navoi, which for many years have not been studied and noticed by scientists. Alisher Navoi is a bilingual poet and left behind many works. To date, we know about thirty of his works. Kazakhstan readers are familiar with some of these works, and with some of them they are still not familiar. In this regard, we note the need to study the works of the poet based on the original text and translate them directly from the original into the Kazakh language. Alisher Navoi became very popular during his lifetime, his works were passed from hand to hand, often copied, many lists of his works were widely distributed throughout the country. For this reason, the poet's manuscripts can be found in the most famous libraries in the world. Among them are the National Library of the Republic of Kazakhstan and the Central Scientific Library. The article systematizes the works of Alisher Navoi, which are stored in the above-named libraries. Also, a source study and linguistic analysis of his works was carried out. Each manuscript and rare edition of Alisher Navoi has its own history. Therefore, issues of conservation, letters, covers, scribes, customers and owners of the poet's manuscripts will be considered.

Key words: manuscript, lithography, Chagatai literature, Alisher Navoi, Khamsa, Mahbub al-kulub, National Library, Central Scientific Library.

Г.А. Камбарбекова^{1*}, Г.М. Абиқова²

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Центральная научная библиотека РГП «Ғылым ордасы» КН МОН РК, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: qazigurt2016@gmail.com

Рукописи и редкие книги Алишера Навои в фондах библиотеки Алматы

Одна из важнейших тем – изучение общих для всего тюркского мира произведений поэта Мир Алишера Навои и представить их сегодняшним казахстанским читателям. Цель статьи – познакомить с рукописями и редкими изданиями Алишера Навои, которые в течение многих лет не изучались и не были замечены учеными. Алишер Навои двуязычный поэт и оставил после себя много работ. На сегодняшний день нам известно около тридцати его работ. Казахские читатели знакомы с некоторыми из этих произведений, а с некоторыми из них они все еще не знакомы. В связи с этим отметим необходимость изучения произведений поэта на основе оригинального текста и перевода их непосредственно с оригинала на казахский язык. Алишер Навои стал популярен еще при жизни, его произведения передавались из рук в руки, часто копировались, многие списки его работ широко распространялись по всей стране. По этой причине рукописи поэта можно найти в самых известных библиотеках мира. Среди них есть Национальная библиотека Республики Казахстан и Центральная научная библиотека. В статье систематизированы произведения Алишера Навои, которые хранятся в вышеназванных библиотеках. Также был проведен источниковедческий и лингвистический анализ его произведений. Каждая рукопись и редкое издание Алишера Навои имеет свою историю. Поэтому будут рассмотрены вопросы консервации, письма, обложки, переписчики, заказчики и владельцы рукописей поэта.

Ключевые слова: рукопись, литография, чагатайская литература, Алишер Науаи, Хамса, Махбуб аль-кулуб, Национальная библиотека, Центральная научная библиотека.

Кіріспе

Низамуддин Мир Әлішер Науаи (1441-1501) бүкіл түрік халықтарына ортақ теңдесі жоқ ақын. Бүкіл ғұмырын әдебиетке, ғылым мен өнерге және ғылым мен өнер саласының өкілдеріне қолдау көрсетумен танымал. Әлішер Науаи артынан мол шығармашылық мұра қалдырған және шығармалары оқырмандар тарапынан үлкен қолдауға ие болған ақын. Ақынның шығармалары деректер бойынша отыздан астам болса, соның дерліктей барлығы бүгінгі күнге жеткен. Түркияда жарық көрген Әлішер Науаидың еңбектерінің алғысөзінде ақынның жиырма тоғыз еңбегінің атын жазып көрсеткен. Олар: Ғарайб ал-сиғар, Навадир ал-шабаб, Бадаид ал-васат, Фавайд ал-кибар, парсыша Диуаны, Хайрат әл-әббар, Фархад-Ширин, Ләйлі-Мәжнүн, Садди Искандар, Саб'а сайар, Мәжалисун-нафаис, Насайимул-мухабба, Рисала-йи муамма, Мизанул-аузан, Мухакаматул-луғатайн, Мунажат, Чихил хадис, Назмул-жавахир, Лисанут-тайр, Махбуб әл-кулуб, Сиражул-муслимин, Тарих-и анбийа ва хукама, Тарих-и мулуки ажәм, Зубдатут-тауарих, Халат-и Сайид Хасан Ардашир, Хамсатул мутахайирин, Халат-и пахлаван Мухаммед, Вақфие, Муншаат (Alī-Şīr Nevā'ī, 2015: IX-X).

Кенес дәуірінде ақынның шығармаларын өзбек әдебиеті шеңберінде қарыстыру жақсы жолға қойылды. Алайда түрік халықтарының бәріне ортақ ақын, ал Әлішер Науаи шығармалары ортақ «түрки» тілінде жазылғандығын ескергенде Әлішер Науаи қазақ оқырмандары үшін жат тұлға емес. Әлішер Науаи шығармаларында өз ұлты туралы нақты ешқандай мәлімет қалдырмаған. Бірақ түрік тілі мен әдебиетінің үлкен жанашыры екендігін әрбір еңбегінде көрсетіп отырған. Қала берді түрік тілінің парсы тілімен бәсекелесе алатынын, тіпті парсы тілімен салыстырғанда оқ бойы озық тұратындығын алдыға тартады. Әлішер Науаидың өмір сүрген кезі Тимурлар әулетінің билікте болған кезіне (1370-1507) тура келеді. Ақын Әмір Темірдің немересі Сұлтан Хусейн Байқарамен (1438-1506) бірге оқып, кейін Гераттың билеушісі атанғанда уәзір болғаны тарихи деректерден белгілі. Әлішер Науаидың өмірі туралы мәліметтер бірқатар түрік және парсы тілдеріндегі дереккөздерде сақталған. Ол өз заманының озық ойлы ақыны, ойшылы, білімді адамы ғана емес, мемлекет қайраткері болған. Әлішер Науаидың есімінің алдына «мир» немесе «әмір» сөзінің қосылып жазылуы оның Сұлтан Хусейн Байқараның тұсында әмір болып қызметте болғандығымен тікелей байланысты. Ақын уәзір

қызметін атқарған кезінде көптеген тарихи оқиғалардың куәгері болған, билеушілер арасындағы саяси және дипломатиялық хаттардың мәтінін жазған, сұлтанның ең жақын адамы, ақылшысы, кеңесшісі және бүкіл құпиясын білген маңызды қайраткер болған. Ортағасырлық бірқатар танымал авторлар Әлішер Науаи туралы өз еңбектерінде атап көрсеткен. Соның бірі және бірегейі – Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр (1483-1530). Бабыр өзінің «Бабыр-нама» мемуарлық шығармасында Әлішер Науаи туралы көптеген құнды мәліметтер жазып қалдырған. Әлішер Науаидың ерекше талант иесі екендігі, өнер адамдарының жанашыры болғандығы мен жан-жақтылығы туралы мәліметті Бабырдың еңбегінен кездестіреміз. Әлішер-бек деп атаған Бабыр ақынның мінезі туралы: «Ол өте сезімтал, өзі туралы қалжыңды қиын қабылдайтын адам еді» деп жазады (Захир ад-Дин Бабур, 1992: 137). Әлішер Науаидың шығармашылығы, қызметі туралы көптеген құнды мәліметтерді Бабырдан басқа сол заманда өмір сүрген бірнеше тарихи тұлғалардың еңбектерінен кездестіруге болады. Соның бірі Мұхаммед Хайдар Дулат. Науайдан кейін ешкім түрік тілінде оның деңгейінде көлемді шығарма жазбағандығын, музыка, тарих, аруз, құсбегілік және т.б. өнер салаларының бәріне ұшқыр болғандығын жазған (Дулат, 2004: 265). Науаи туралы Мұхаммед Хайдардың жазған деректерімен қазақ тіліндегі аудармасы арқылы да танысуға болады (Дулати, 2015: 290-300).

Әлішер Науаидың шәкірті, шынайы жанкүйері болған Хондемир есімімен танылған Ғийас ад-дин ибн Хумам ад-дин ибн Х^ванд-Әмір (941/1534-35 дүние салған) ақын туралы екі бірдей еңбегінде жан-жақты мәлімет берген. Оның біразын Хондемирдің «Хабиб ас-сийар» (حبيب السير في اخبار افراد البشر) атты еңбегінен кездестіреміз (Хондемир, 2004: 654). Бұл еңбегінде Хондемир Әлішер Науаидың ақындығы, уәзір болған кезіндегі атқарған қызметі, Сұлтан Хусейн Байқараның ұлы Бади аз-Заманды әкесіне қарсы шықпауға барынша әдемі тілмен көндіргендігі, Астар-Абад билігіне әмір болып сайлануы, осы қызметтен өз еркімен кетуі, тіпті қылыш сермеп қайрат көрсетуі және т.б. көптеген қызықты мәліметтерді келтіреді. Сонымен қатар Әлішер Науаидың дипломатиясына, әдемі сөз саптауына таңданысын жасырмай бірнеше жерде бір-екі бейт өлең арнаған (Хондемир, 2004: 160; 256-257). Хондемир «Хабиб ас-сийар» еңбегінен бұрын «Мукарам ал-ахлақ»

(مكارم الاخلاق) атты еңбегінде Әлішер Науаи туралы толық мәліметті қамтуға тырысқан. Жалпы «Мукарам ал-ахлақ» еңбегі Әлішер Науаидың өмірбаяны мен қызмет жолына арналған еңбек деуге болады. «Мукарам ал-ахлақ» кітабының толық мәтінін ғылыми түсініктерімен алғаш рет 1999-жылы Мұхаммад Акбар Ашиқ жарыққа шығарған (Хондемир, 1999). Хондемир «Мукарам ал-ахлақ» еңбегінің алғысөзінде осы кітапты жазудағы мақсаты бүкіл ғұмырына үлкен әсер қалдырған рухани ұстазы Әлішер Науаидың атын болашақ ұрпаққа жеткізу, ұстазына деген шексіз құрметі мен алғысын білдіру екендігін атап көрсеткен (Хондемир, 1999: 31). Ирандық тарихшы Хондемир алғаш рет 1499-жылы Сұлтан Хұсайн Байқараның сарайына келгенде бірден Әлішер Науаидың назарына ілігеді. Науаи да жас Хондемирдің қабілетін байқап оны қамқорлығына алып, ақыл-кеңесін аямайды. Хондемир Әлішер Науаидың қолдауымен 1499-жылы «Масир әл-мулук» атты алғашқы еңбегін жазады. Жас тарихшы көп ұзамай «Хуласат ал-ахбар» атты еңбегін жазып, оны Әлішер Науаиге тарту (пишкеш پيشکش) етеді. Әлішер Науаи дүние салғанда Хондемир көп қайғырып ұстазына бірнеше өлең арнайды. Рухани ұстазы Әлішер Науаи мен оның замандастарына арнап «Мукарам ал-ахлақ» еңбегін жазып оны Сұлтан Хусейн Байқараға сыйға тартады. Бұдан басқа тағы да бірнеше парсы тіліндегі дереккөздерде Әлішер Науаи туралы мәліметтерді кездестіруге болады. Атап айтқанда «Тарих-и Аламара-йи Сафави» (Шукри, 1971), «Тарих-и жахангушай хақан» (Аноним, 2019), «Тарих-и аламара-йи Шах Исмаил» (Сахиб, 1971). Әлішер Науаи мен оның замандастары және шәкірттері жеке тақырып. Дегенмен Әлішер Науаидың өз замандастарына, өмір сүрген ортасына ерекше әсер еткендігі, ғылым мен білім сүйер қауымға рухани ұстаз болғандығы парсы тіліндегі жазба деректерде жиі кездеседі. Бұл мәліметтердің біршамасы зерттелген болса, бірқатары әлі оқырманға жетпегенін айта кеткен жөн.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Әлішер Науаидың қолжазбаларына келетін болсақ шығармаларының санының көп болғанына қарай бізге жеткен қолжазба нұсқалары да біршама. Бұл құнды жәдігерлер әлемнің түпкіртүркіріндегі кітапхана қорларында сақталған.

Ақынның қолжазбаларының ең үлкен бөлігі сөз жоқ Ташкентте сақталған. Өзбекстан Республикасы Ғылым Академиясы Шығыстану институтының коллекциясында сақталған Әлішер Науаидың қолжазбаларының каталогын 1970-жылы К. М. Муниров және А. Насиров құрастырған (Муниров, Носиров, 1970). Бұдан басқа М. Хакимов «Әлішер Науаи қолжазбаларының сипаттамасы» деген атпен УзССР ҒА Х.С. Сулаймонов атындағы Қолжазбалар институты қорында сақталған Әлішер Науаи қолжазбаларының каталогын жарыққа шығарған (Хокимов, 1983). М. Хакимов бұл каталогта 175 том Әлішер Науаидың қолжазбасы сақталғанын және әрбір қолжазбаның бірнеше нұсқасы бар болуына сәйкес Әлішер Науаидың 24 шығармасының 254 нұсқасы осы каталогқа ғылыми сипатымен енгендігін атап көрсетеді. Соның ішіндегі ең көп нұсқада сақталғаны – «Бадаи' ал-бидайа» (بدايع البدياه) атымен танылған өз қолымен құрастырған диуанына (өлеңдер жинағы) жазылған кіріспенің 31 нұсқасы, «Махбуб әл-қулуб» шығармасының 19 нұсқасы, «Хазойнул маоний» атымен аталатын диуанының 110 нұсқасы, ал бес поэмадан тұратын «Хамса» шығармасының 47 нұсқасы сақталған. Бұдан басқа, Әлішер Науаидың 24 шығармасының кейбірі ең аз дегенде бір нұсқадан, көбісі екі-үш нұсқадан сақталғанына куә боламыз (Хокимов, 1983: 17-18).

Әлішер Науаидың қолжазбалары Ташкент қаласынан басқа Самарқанд, Бұхара, Қоқанд қалаларында және Душанбе, Санкт-Петербург, Москва, Париж, Лондон, Баку, Тбилиси, Ереван, Ашхабад, Қазан, Оксфорд, Кембридж, Дублин, Берлин, Мюнхен, Вена, Рим, Упсала, Нью-Йорк, Филадельфия, Ыстамбұл, Техран, Кабул, Хайдарабад, Каир және т.б. қолжазба қорларында сақталғандығы М. Хакимовтың каталогының кіріспесінде айтылған. Бұдан басқа зерттеу жұмыстарында да ақынның мұралары сақталған қорлар атап көрсетілген. Бірақ, бұл тізімде, басқа тізімдерде де Алматы қаласында сақталған Әлішер Науаидың қолжазбалары туралы сөз қолғалмаған.

Патшалық Ресейдің Орталық Азия елдерін отарлау кезінде көптеген құнды тарихы жәдігерлерді Москва мен Санкт-Петербургке алып кеткендігі белгілі. Отанынан алыстаған құнды жазба ескерткіштердің арасында көптеген араб, парсы және түрік тілдеріндегі қолжазбалар болған. Сондай қолжазбалардың біразы Әлішер Науаидың шығармалары. Бұл шығармалардың көбісі кеңес шығыстанушылары тарапынан

зерттеліп, орыс тіліне аударылып кең түрде насихатталған. Кеңес одағы 1941-жылдың басында Әлішер Науаидың 500 жылдық мерейтойын тойлауға шешім қабылдайды. Алайда соғыс басталып бұл мерекелік шара тойланбайды¹. Дегенмен соғыс біткеннен соң 1948-жылы Ташкентте кең түрде тойланады. Сол кезде Әлішер Науаидың шығармаларын насихаттау мақсатында біршама жұмыстар атқарылған. Кеңес одағы кезінде жан-жақты насихатталған түріктілі ақындардың бірі Әлішер Науаи екендігін айта кеткен жөн.

Әлішер Науаидың 575 жылдық мерейтойының құрметіне 2016-жылы ресейлік бірқатар шығыстанушылар Москва қаласындағы қолжазба қорлар мен музейлерде сақталған Әлішер Науаидың қолжазбалары мен литографиялық басылымдарының каталогын шығарған. Бұл каталогқа Әлішер Науаидың 14 қолжазбасы мен 12 литографиялық жинағы енген (Зайцев, 2016: 208). Каталогта Әлішер Науаидың еңбектеріне арналған зерттеу мақала бар. Мақаланың авторы И.В. Зайцев ақынның әрбір қолжазбасының Москва қаласындағы қорларға келу тарихы туралы мәліметтерді толық беруге тырысқан. Арасында бір қолжазбаны 1865-жылы Самарқандта 8 рубльге сатып алынғандығы туралы мәлімет кездеседі (Зайцев, 2016: 63). Москваға және т.б. қалаларға Әлішер Науаидың қолжазбалары осылайша кең тарап кеткен. Қазақстан жеріндегі Әлішер Науаидың қолжазбалары қалай сақталды, кітапханаларда қанша қолжазбасы сақталған және ҚР Ұлттық кітапханасы мен Орталық ғылыми кітапхана қорына қашан келіп түскендігі туралы мәліметтер ешбір жерде кездеспейді. Себебі бұл тақырып осы күнге дейін арнайы зерттелмеген. Сол себепті мақаланы жазуда алдымызға бірнеше мақсат қойдық. Олар: Алматы қаласы кітапхана қорларындағы Әлішер Науаидың қолжазба және сирек басы-

¹1941-жылы 10-12 желтоқсанда соғыс болып жатқанына қарамастан Эрмитаждың Школьный бөлмесінде Әлішер Науаидың 500-жылдық мерейтойына орай «Навои оқулары» өтеді. Алғысөзді Эрмитаждың директоры, академик Иосиф Абгарович Орбели сөйлеп, өте қиын жағдайда ұлы ақын Әлішер Науаидың мерейтойын атап өтілуде екендігін атап көрсеткен. Сонымен қатар, түрік әдебиетінің аудармашысы, ақын Николай Федорович Лебедевтың (1901-1941) достарының сүйемелдеуімен келіп, қатты қажығанына қарамастан өлең оқығанын әріптестері жазған. Жалпы соғыс жағдайында Ә.Науаидың 500-жылдық мерейтойы тек қана Ленинградта тойланғаны түрік ақынына деген үлкен құрмет екенін айту керек. Қараңыз: Рукописи и литографированные издания произведений А. Навои в московских собраниях, 2016. С. 34-35.

лымдарының тізімін анықтау, әрбір еңбегіне ғылыми сипаттама беру және алдағы уақытта ақын мұраларын зерттеудің жолдарын ұсыну. Ол үшін мақалада ақынның әрбір шығармасының толық ғылыми сипаттамасын беруді, осы мұралардың сақталуы, зерттелуі, жазуы, көшірушісі және жазу стилін анықтауды міндет етіп қойылды.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақаланы жазу барысында салыстырмалы тарихи тұрғыдан талдау, саралау секілді жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Сонымен қатар осы тақырыпқа қатысты жазылған ғалымдардың еңбектері қарастырылады. Зерттеу жұмысы тікелей қолжазбалар мен көне кітаптарға қатысты болғандықтан мақаламызда көне кітаптар мен қолжазбалар тарихын зерттеудің әдістері мен қолжазбатану әдістеріне жүгіндік. Осы сала бойынша жазылған танымал ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып зерттеу жұмысы жасалды. Сондай-ақ мәтінтану мен лексикалық талдау әдістері де қамтылды.

Нәтижелері мен талқылама

ҚР Ұлттық кітапханасы Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қоры

Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапхана 1910-жылы құрылған. Ал, Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар бөлімі 1941-жылы Сирек кітаптар мен қолжазбалар секторы ретінде құрылып, орыс және шығыс қолжазбалары қорын, сирек кітаптар мен журналдар қорын біріктіреді (Қасымжанова, Исмаилов, 2011: 47) Сирек қордың кеш ашылуы соғыс жылдарына тура келуімен түсіндіріледі. Сонымен қатар шығыс тілдерін білетін мамандардың аз болуы да Сирек қордың қалыптасуына әсер еткен. Қорда сақталған қолжазбаларды оқып, оның ғылыми анықтамасын жазып беретін мамандардың болмауынан ұзақ жылдар бойы көптеген араб, парсы және түрік тілдеріндегі сирек кітаптар мен қолжазбалардың картотекасы жасалмай келген. ҚР Ұлттық кітапханасының Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қоры бір кезде қалыптаспаған. Алғашқы кезде сирек кітаптар мен қолжазбалардың саны аз болған. Бірте-бірте сирек қор жанашыр адамдар сыйға берген сирек кітаптар мен қолжазбалармен толығып отырған. Ең соңғы рет сирек қор 2004-2006 жылдар аралығында жүргізілген Респуб-

ликалық «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында бірқатар құнды қолжазбалар мен микрофильмдердің көшірмелерімен толыққан. Кітапханашылардың ауызша берген мәліметі бойынша аталмыш бағдарламасы аясында 69 парсы, 15 түрік-шағатай және 5 араб тіліндегі қолжазбалар, сирек кітаптар және микрофильмдердің көшірмелері әкелінген. Бұл туралы жазбаша арнайы мәлімет жоқ, бірақ электронды картотекада «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында көшірмесі әкелінген қолжазбалар, микрофильмдер мен сирек кітаптардың анықтамасының жанына ММ деп жазып көрсетілген және шетел қорларынан әкелінген әрбір еңбектің ішіне «Мәдени мұра» деген мөр басылған.

Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасы Сирек қорындағы араб, парсы, түрік және төтеше жазудағы қолжазбалар мен көне кітаптардың картотекасының негізінде библиографиялық көрсеткіш жасалған (Сауытбеков, 1981: 749). Оқырмандар осы көрсеткіш арқылы қолжазбалар мен сирек кітаптарға тапсырыс беретін болған. Библиографиялық көрсеткіштерде ең қысқа мәлімет қамтылғандықтан, бұл библиографиялық көрсеткіш каталогты алмастыра алмайтыны белгілі. Ұзақ жылдар бойы Сирек қорда сақталған араб, парсы, түрік және т.б. шығыс тілдеріндегі қолжазбалар мен сирек кітаптардың каталогы жасалып, арнайы зерттелмей келген. Қазақстан республикасы тәуелсіздік алған жылдардан бастап сирек қорда сақталған көне кітаптар мен қолжазбалардың каталогын жасау қолға алына бастады. ҚР ҰК Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорындағы парсы тіліндегі қолжазбалардың каталогы алғаш рет 2008-жылы жарық көрді (Абдулло, Камаледдини, 2008). Бұл каталогқа парсы тіліндегі 112 қолжазбаның аннотациясы енген және каталог орыс тілінде. Ал парсы тіліндегі литографиялық сирек кітаптардың каталогы алғаш рет 2011-жылы қазақ тілінде жарық көрген (Қамбарбекова, 2011). Бұл каталогқа Иран, Үндістан, Орталық Азия, Еуропа, Ресей, Азербайжан, Түркіменстан, Түркия және Грузия елдерінде жарық көрген парсы тіліндегі 247 көне кітаптың ғылыми аннотациясы енген. Биыл ҚР Ұлттық кітапханасында сақталған араб жазуындағы түрік тіліндегі сирек кездесетін кітаптардың каталогы жарық көрді (Kabadaуі, Shadkam, 2021: 394). Бұл каталогқа 417 түрік тіліндегі литографиялық кітаптардың ғылыми аннотациясы енген және каталог түрік тілінде жарық көрген. Көріп тұрғанымыздай

жоғарыда атап көрсеткеннен басқа әлі күнге дейін араб, түрік, татар және өзбек тілдеріндегі қолжазбалар мен сирек кітаптардың жеке каталогтары жасалмаған. Демек, бұл бағытта шығыстанушыларға жүктелетін жұмыс көп. Соның ең бастысы осы қордағы қолжазбалар мен сирек кітаптардың каталогын дайындау және осы жазбаша мұраны зерттеп ғылыми айналымға енгізу.

Әлішер Науаидың қолжазбалары мен сирек басылымдары

Әлішер Науаидың қолжазбалары туралы сөз болғанда ҚР Ұлттық кітапханасының Сирек қорында сақталған түрік тіліндегі қолжазбалардың каталогы әлі күнге дейін құрастырылмағанын айтуымыз керек. Осы күнге дейін дайындалған библиографиялық көрсеткіштегі шағатай тіліндегі қолжазбалардың саны шамамен 70. Бұл қолжазбалардың ішінде Әлішер Науаидың әр түрлі шығармаларының он қолжазбасы кездеседі. Өлең жинақтардың аты әртүрлі: «Диуан-и Мир Әлішер Науаи» және «Диуан-и Науаи» деген атпен бес қолжазба сақталған. Сонымен қатар, «Махбуб «әл-қулуб» шығармасының екі қолжазбасы мен «Хамса» (Бес поэма) шығармасының екі қолжазбасы кездеседі. Бұған қосымша 75 шифрлы қолжазбада Әлішер Науаидың бірнеше қысқа шығармасы кездеседі. Қолжазба бірнеше қысқа шағатай және парсы тілдеріндегі шығармалардан тұрады және нақты аты жоқ. Сирек қорда Әлішер Науаидың қолжазбаларынан басқа литографиядан жарық көрген сирек басылымдары да сақталған. Карточкада немесе библиографиялық көрсеткіште шағатай тіліндегі кітаптар жеке жазылған. Шағатай тіліндегі литографиялық кітаптардың ішінде Әлішер Науаидың 16 шығармасы кездеседі (Сауытбеков, 1981: 169-174). Сонымен қатар, өзбек тіліндегі литографиялық кітаптардың тізімі жеке жазылған. Бұл бөлімде Әлішер Науаидың тағы үш шығармасын кездестіруге болады (Сауытбеков, 1981: 142-143). Әлішер Науаидың шығармалары шағатай тіліндегі және өзбек тіліндегі шығармалар деп екі бөлімде берілген. Ал, жақында ғана түрік тілінде жарық көрген ҚР Ұлттық кітапханасында сақталған араб жазуындағы түрік тіліндегі сирек кездесетін кітаптардың каталогына Әлішер Науаидың литографиялық 16 жинағы енген. Науаи шағатай және өзбек тілінде жеке-жеке шығармалар жазбағаны белгілі. Демек ақынның еңбектері бір тілдің астына топтастырылуы керек. Бірақ әлі күнге дейін бұл жайында жүйесіздік бар

екендігін байқаймыз. Сонымен сирек қорда сақталған Әлішер Науаидың литографиялық шығармаларының саны – 19. Оның ішінде ақынның он екі диуаны (өлеңдер жинағы), үш «Махбуб әл-қулуб», екі Хамса, бір «Мухакаматул лұғатайн» және бір проза түріндегі «Науаидың проза түріндегі Хамсасы» (Насре Хамса-йе Навои) атты шығармасы бар. Әлішер Науаидың литографиялық еңбектерінің көбісі Ташкент және Санкт-Петербургтегі литографиялардан жарық көрген.

Әлішер Науаидың ҚР Ұлттық кітапханасы Сирек қорындағы қолжазбаларының сипаттамасына келсек ақынның шығармаларының ішіндегі ең қомақтысы – Хамса (Бес поэма). Сирек қорда Науаидың екі бірдей Хамсасы сақталған. Олардың бірі *خمسة نوابی* – Науаидың Хамсасы деп аталады. Әр поэманың жеке унваны² бар, 330 парақта мөр болған, бірақ ол кейіннен өшірілген. Шығарманың жазуы насталиқ, мұқабасы сақталған және конверт пішіндес, әр беттегі мәтін 4 бағанға бөлінген, әр бетте 13 жол, 334 парақ; 28.5x18 см. Қолжазбаның көшірушісі мен көшірілген жылы белгісіз. Бес поэманың жинақтағы тәртібі төмендегідей:

1. Хайрат әл-әббар (*خيرت الابرار*) поэмасы 1-70 пп.
2. Фархад – Ширин (*فرهاد و شیرین*) поэмасы 71-164 пп.
3. Ләйлі – Мәжнүн (*لیلی و مجنون*) поэмасы 164-219 пп.
4. Садди Искандар (*سد اسکندر*) поэмасы 220-331 пп.
5. Саб'а сайар (*سبعه سیار*) поэмасының аты жазылған, бірақ бұл поэма жинаққа енген.

Жалпы, бес поэма жазған ақындардың еңбектерін көшіргенде бір немесе екі поэмасының енбей қалуы жиі кездеседі. Науаидың Хамсасын құрастыруда да бұл жағдай кездеседі. М. Хокимовтың каталогында үш поэмадан тұратын, төрт поэмадан тұратын және бес поэмадан тұратын Хамсалар кездеседі (Хокимов, 198: 138-143). Бұлай болуының өзіндік себептері бар. Қолжазба жазуда ең бастысы жақсы қағаз дайындап алу. Егер жеткілікті мөлшерде қағаз болса, онда көшірушіге тапсырыс беріледі. Ары қарай көшіруші бетті өлшеп, өлең жолдарын есептеп жазып шығады. Бірақ қағаз дайындауда дұрыс есептелмей кейде парақ саны жетпей қалады немесе бірнеше парақ соңында бос қалып жатады. Бұл қағаздың тапшылығынан

² Унван – атау, ат. Қолжазба өнерінде унван деп шығарманың аты жазылған титулды бетті атайды.

болады немесе бір бетке жазатын өлең жолдарының санын дұрыс есептемегеннен болады. Сондықтан кейде бес поэманы жазуға жоспарлағанмен төрт поэма немесе үш поэма жазылады. Сирек қордағы Науаи Хамсасының жағдайы осыған ұқсас. Поэманың аты жазылып орны дайындалған, бірақ парақ саны аз қалғандықтан бесінші поэма симай қалған.

Сирек қордағы Хамсаның екінші қолжазбасы Хамса-йи Әмир Әлишир Науаи – *خمسة امير على شير نوايي* деп аталады. Поэма төрт бағанға бөлініп, тақырыптар қызыл сиямен жазылған. Әр поэманың басында жеке унваны бар және көркем безендірілген. Сонымен қатар қолжазбаның ішінде бірнеше миниатюра бар. Миниатюралардың сапасы төмен. Қолжазбаның 309 және 312 парағында мөр бар. Мөрдегі жазу: Масуд ибн Ташмухаммед, 1337». Шығарманың жазуы ұсақ насталик, мұқабасы қайта қалпына келтірілген, әр беттегі мәтін 21 жол; 1279/1865-жылы көшірілген, көшірілген жері – Түркістан; 314 парақ; 31x16,5 см. Форзац бетінде вақфие деп жазылған. Сонымен қатар қолжазбаның форзац бетінде кейінірек сиямен жазылған жазу бар: *شاعر نوايي دك شعرى نوايي اقين تاك وله گى* *Шайыр Науаидың шері, Науаи ақынның өлеңі.* Бұл жазуға қарап бұл Хамсаның иесі қазақ оқырманы болғанын аңғару қиын емес.

Бес поэманың құрастырылу тәртібі төмендегідей:

1. Хайрат әл-әбрар (*خيرت الابرار*) поэмасы 1-48 pp.
2. Ләйлі – Мәжнүн (*ليلى و مجنون*) поэмасы 49-99 pp.
3. Хусроу – Ширин (*خسرو و شيرين*) поэмасы 100-175 pp.
4. Саб'а сайар (*سبعه سيار*) поэмасы 176-233 pp.
5. Садди Искандари (*سد اسكندر*) поэмасы 234-311 pp.

Бұл Хамсаға бес поэманың бәрі енгеніне куә боламыз. Айта кетер жай, бұл Хамсаның жазуы ұсақ әріптермен жазылған және қолжазбаның көлемі алдыңғы қолжазбаға қарағанда үлкенірек. Қолжазбаның парақ саны жағынан бірінші Хамса 334 парақ, ал екінші Хамса 314 парақ. Сиымдылығы жағынан екіншісінің парақ саны аз болса да оған бес поэма сиып кеткен. Сондай-ақ Хамса дәстүрінде бес поэманың да орналасу тәртібі ауысып отырған. Бірде көшіруші «Хайрат әл-әбрар» поэмасынан бастаса, бірде «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасынан бастайды. Бірақ негізінен бес поэма «Хайрат әл-әбрар» поэма-

сынан басталады. Ал Хамсаның соңы әдетте «Ескендірдің қақпасы» немесе «Жеті планета» поэмасымен аяқталады. Бұның бәрі қолжазба өнерінің ерекшеліктерінен туындайтын қызықты деректер.

Сирек қорда «Махбуб әл-қулуб» атты ақынның қара сөзбен жазылған өзі көрген-білген, қоғамдағы әртүрлі жағдайлар туралы қорытынды пікірлері жазылған шығармасының екі нұсқасы сақталған. Оның біріншісі Махбуб әл-қулуб Әмир Әлишир Науаи *محبوب القلوب امير* *عليشير نوايي* деп аталады. Қолжазбаның мұқабасы қайта қалпына келтірілген. Колофоны жоқ, тиісінше көшірушісі де көшірілген жылы да белгісіз. Қолжазбаның жазуы насталик, әр беттегі мәтін 17 жол; 125 парақ; 23.5x15 см. Екінші Махбуб әл-қулуб *محبوب القلوب* шығармасының басында парсы тілінде діни шығарма бар (1-15 п.). Содан кейін «Махбуб әл-қулуб» шығармасы басталады (16-80 п.). Шығарманың бастапқы екі-үш беті кем. Қолжазбаның жазуы насталик, мұқабасы қайта қалпына келтірілген, әр беттегі мәтін 15 жол; деф: басы мен аяғы жоғалған; 80 парақ; 21.5x13 см. Бұл қолжазбаның басы парсы тіліндегі шығармадан (15 п.) басталуына байланысты парсы тіліндегі қолжазбалар каталогына енген (Абдулло, Камеледдини, 2008:146). Бірақ каталог жасау тәртібіне сай бұл қолжазба түрік тіліндегі қолжазбалар каталогында болуы тиіс. Махбуб әл-қулуб шығармасы ақынның ең соңғы шығармасына жатады. Науаидың бұл еңбегі туралы М. Әуезов былай деп жазған: «Мұнда өмірдің тәжіриесі, көрген-білген үлкен халдер, қоғамдық халдер туралы өзінің қорытынды пікірлерін айтады. Халық қамы мен патшалық ниетінің арасындағы бітімсіз жаулықты, елдің ызасын, жиренішін, қорлығын айтады. Жуандардың әділетсіздігін, залымдығын, жыртқыштығын таңбалайды. Жұрт мұңына соншалықты жақын келген бұл шығарманың тілі де халық тіліне, халық шешендігіне, мақал-афоризмдеріне аса жақын, асыл, бай өрнектеп жазылған» (Әуезов, 2014: 257).

Әлішер Науаидың Сирек қорда бес диуанының (өлеңдер жинағы) қолжазбасы сақталған. Оның бірі Мәдени мұра бағдарламасы аясында жеке коллекциядан сатып алынған. Аты – «Диуан-и Науаи» *ديوان نوايي*, шығарманың жазуы шикасте аралас насталик, мұқабасы қайта қалпына келтірілген, әр беттегі мәтін 11-13 жол; 113 парақ; 27x17 см. Келесі өлеңдер жинағының жазуы насталик, мұқабасы қайта қалпына келтірілген, әр беттегі мәтін 11-12 жол; 215 па-

рак; 29.5x17 см. Бұл екі жинақтың да көшірушісі де көшірілген жылы да белгісіз. Үшінші диуанның да жағдайы тура осылай: жазуы насталиқ, мұқабасы қайта қалпына келтірілген, әр беттегі мәтін 15 жол, көшірілген уақыты 1231/1813; қолжазбада екі мөр бар, жазуы оқылмайды; 149 парақ; 25.5x16 см. Төртінші қолжазба диуанның аты Диуан Мир Әлишир Науаи *دیوان میر علی شیر نوایی* жазуы шикасте аралас насталиқ, мұқабасы қайта қалпына келтірілген, әр беттегі мәтін 13 жол; көшірген – Молла Мұхаммед Құлқари, көшірілген уақыты 1276/1858; 344 парақ; 25x14 см. Форзац бетінде сиямен «Түркістанда табылды» деп араб графикасында жазылған жазу бар. Бұл жазуға қарап, Түркістан өңіріндегі мектеп-медреселерде Науаидың шығармалары сұранысқа ие болған деген ойға келеміз. Бесінші диуанның нақты атауы жоқ. Басында хадистер бар (1-45 б.), сосын Фасихи диуанынан үзінді ғазалдар (67-69 б.), ары қарай Науаидың ғазалдары беттің ортасына, жиектеріне түсініктер жазылған (69-814 б.). Біраз парақтар бос қалдырылған (815-816), одан ары қарай түрлі қыталар мен таржибандтар кездеседі (817-844). Бұл жинақтың көшірушісі де көшірілген жылы да белгісіз. Шығарманың жазуы көркем насталиқ, мұқабасы сақталған, әр беттегі мәтін 17 жол; 844 бет; 31x19 см.

Әлишер Науаиге қатысты соңғы қолжазбаның аты жоқ. Қолжазба бірнеше араб, парсы және шағатай тілдерінде жазылған шығармалардан тұрады. Негізінен Әлишер Науаидің еңбектері. Қолжазбадағы түрлі шығармалардың реті төмендегідей:

1. 1а бетінде Махдум Азамның мінәжәті, парсы тілінде.

2. Бұдан кейін 11 жол өлеңнен тұратын «мунажати дигар» (басқа бір мінәжат), парсы тілінде.

3. Әлишир Науаидің «Махбуб әл-кулуб» шығармасы (1-6 п.). Проза түрінде жазылған шығарманың басы ғана жазылған.

4. Мінәжат (6б.п.), парсы тілінде. Мінәжат жиекке ретсіз жазылған.

5. Хәзіреті шах Маруанның лақабтары (7-8 п.). Төрт бағанға бөлінген парсы тіліндегі өлең 6 жолдан тұрады.

6. Әбдірахман Жәмидің 8 жолдан тұратын өлеңі (8-9 п.). Өлең парсы тілінде және бетке қиғашынан жазылған.

7. Рисала-йи Әмир Әлишир – Әмир Әлиширдің рисаласы (9-14 п.), парсы тілінде.

8. Арбаин-и Әлишир Науаи – Науаидің қырық хадисі (14-20 п.), түрік тілінде.

9. Шарх-и маджма әл-бахрайн, араб тілінде (20-21 п.).

10. Хамсат әл-мутаххайирин, Науаидың шығармасы (21-61 п.). Бұл еңбекте Әлишер Науаи сопылық шығармаларға талдау жасайды. Проза түрінде жазылған, шағатай тілінде, 1227-жылы көшірілген.

11. Әбдірахман Жәмидің мінәжәті (61-62 п.). Әр беттегі өлең 15 жол, парсы тілінде.

12. Әбдірахман Жәмидің мінәжәті (62-64 п.). Әр беттегі өлең 17-18 жол, парсы тілінде.

13. Молла Муиннің мінәжәті (64-65 п.), әр беттегі өлең 19-20 жол, парсы тілінде.

14. Мизан әл-аузан – Өлшемдердің өлшемі (64-87 п.). Науаидың бұл шығармасы өлең өлшемі арузге арналған, шағатай тілінде.

15. Хазреті Әлиден басталатын имамдардың тізімі, парсы тілінде және ірі насталиқ жазуымен жазылған (88а-б).

16. Хазреті Шейх Хасан Хирқанидің мінәжәті (89а). Мінәжат 10 жолдан тұрады, парсы тілінде ірі насталиқ жазуымен жазылған.

17. Хазреті Шейх Сағди Рахматуллахтың мінәжәті (89-90). 25 жолдан тұратын мінәжат парсы тілінде жазылған.

Қолжазбаның бастан-аяқ жазуы насталиқ, мұқабасы сақталған, әр беттегі мәтін 13 жол, қоқан қағазы, белгілер қызыл сиямен жазылған; 90 парақ; 25x12.5 см. Бұл жинаққа қарап, көбінесе парсы тіліндегі мінәжаттар мен Науаидың үш шағын шығармасының топтастырылғанын және мұндай әдістің тиімді болғанын байқаймыз. Көлемі шағын шығармаларды осылайша бір кітап етіп жазу дәстүрі Иранда, Үндістанда, Түркия және Орталық Азияда болған.

Сирек қорда сақталған Әлишер Науаидың литографиялық басылымдары

Жоғарыда ақынның литографиялық басылымдарының саны 19 екенін айтылды, соның үшеуі өзбек тіліндегі кітаптар бөлімінде берілген.

1. Өзбек тіліндегі литографиялық кітаптар бөлімінде кездесетін үш еңбектің біріншісі – Мухакамат ал-луғатайн *محاکمة اللغتين – ترک لغتی* – *بیان فارسی نینک محاکمه سیدن عبارت دور*. Бұл кітап Ашур Аала Тахиридін тапсырысымен 1936-жылы Қоқандағы паровая литографиясынан жарық көрген. Кітапты баспаға әзірлеген – Махдум ибн Шах Юнус. Беттер саны – 39, жазуы ортаазиялық насталиқ. Кітаптың алғысөзі бар. Алғысөзінде құрастырушы Әлишер Науаи-

дың қысқаша өмірбаяны мен еңбектері туралы мәліметті қамтыған.

2. Насре Хамса-йи Навои – Науаидың хамсасының проза түріндегі үзіндісі, екінші атауы Ескендірнама. Басында ақынның қысқаша өмірбаяны берілген. Ташкент: Арифжанов литографиясы, 1326/1908 жылы басылған. Жазуы насталиқ, беттер саны – 100. Бұл шығармаға қарап, поэманы проза түрінде баяндау дәстүрін байқаймыз. Мұндай дәстүр парсы әдебиетінде кездеседі. Фирдаусидың көлемі үлкен Шахнама поэмасын кішігірім дастандарға бөліп проза түрінде баяндау дәстүрі болған. Мұның себебі қарапайым халыққа поэзия тіліне қарағанда проза тілі жақын болғандығымен түсіндіріледі. Қазірше Науаи поэмаларының ішінде тек Ескендірге арнаған поэмасы ғана проза түрінде баяндалғанын кездестірдік.

3. Ақынның екі Хамсасы сақталған, бірі өзбек тілі бөлімінде, екіншісі шағатай тіліндегі кітаптардың ішінде. Бірақ екі Хамсаны салыстыра отырып бір екеніне көз жеткіздік. Хамса 1923/1905 жылы Ташкенттегі О.А. Порцев литографиясында басылған. Жазуы насталиқ, беттер саны – 508.

4. Махбуб әл-кулуб шығармасының 3 нұсқасы сақталған. Оның екеуі бір басылым, Ташкентте 1325/1907 жылы Бұхарадағы литографиядан жарық көрген. Ал үшіншісі Стамбұлдағы Амира литографиясында 1289/1872 жылы жарық көрген.

5. Диуан – Әлішер Науаидың өлеңдер жинағының 12 басылымы бар. Бұл жинақтардың бәрі Ташкентте 1886-1916 жылдар аралығында жарық көрген. Көлемі мен жинаққа енген өлеңдердің мазмұны жағынан өте жақын. Кейбір жинақтар бір-біріне толығымен ұқсайды және бір-бірін қайталайды. Әлішер Науаидың төрт түрлі атаумен құрастырылған жинақтары болған. Соның бірі – Ғарайб ас-сағир. Сирек қорда сақталған Науаидың өлеңдер жинағының бәрі осы Ғарайб ас-сағир жинағы. Бұл диуандардың тапсырыс берушілері мен көшірушілері бөлек, бірақ кейде қайталанады. Баспаға әзірлеушілердің аты Молла Абдолла Жами ибн Асадулла Қажы, Молла Ғұлам Хасан, Мырза Ахмад Мырза Карим, ал көшірушілер Молла Юлдаш Қоқанди, Молла Юсуфжан ибн Молла Закиржан.

«Ғылым ордасы» Орталық Ғылыми кітапханасының Сирек кітаптар мен қолжазбалар және ұлттық әдебиет бөлімі

Орталық ғылыми кітапхана 1932-жылы құрылған. Бұл кітапхана Ғылым Академиясының ғимаратында орналасқан. Бұл күндері аталмыш ғимарат «Ғылым ордасы» деп аталады. Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі Ғылым комитеті «Ғылым ордасы» Орталық ғылыми кітапханасының (БҒМ ҒК ҒО) Сирек кітаптар мен қолжазбалар және ұлттық әдебиет бөлімінде көптеген араб, парсы, түрік, татар, өзбек және т.б. батыс және шығыс тілдеріндегі сирек кітаптар мен қолжазбалар сақталған. Орталық ғылыми кітапхананың Сирек қорында сақталған қолжазбалар мен сирек кітаптардың зерттелуі де Ұлттық кітапханадағы жағдайға ұқсас. Парсы тіліндегі кітаптардың каталогы алғаш рет 2015-жылы дайындалып, жарық көрген (Қамбарбекова, 2015). Бұл қорда сақталған сирек кітаптар мен қолжазбалардың каталогы тілдерге қарай жеке-жеке әлі құрастырылмаған және өз зерттеушілерін күтуде. Оқырмандар дәстүрлі картотекалар мен электронды кітаптар жүйесі арқылы іздеген қолжазбалары мен сирек басылымдарына тапсырыс бере алады.

Орталық ғылыми кітапханасы Сирек қорындағы Әлішер Науаидың қолжазбалары мен сирек басылымдары

Бұл қорда Әлішер Науаидың үш қолжазбасы мен он төрт сирек басылымы сақталған. Қолжазбалардың бәрі ақынның өлеңдер жинағы. Қысқаша сипаты: бірінші қолжазбаның басы-аяғы жоқ, қалың қағаз, жазуы насталиқ, 104 парақ; 24x16 см. Көшірушісі және көшірілген жері мен жылы белгісіз. Шығарманың басы: *ای نو بهاری عارضینک صخیفه جان پرور هوا* Екінші қолжазба да толық емес, 1324/1906 жылы көшірілген, 110 парақ; 24x16 см. Қолжазбаның нақты аты жоқ бірақ өлеңдерінің мазмұнына қарап Әлішер Науаидің диуаны екенін білеміз. Бұл қолжазбаның басында Науаидың ғазалдары 1-17 п., барлығы 30 ғазал енген. Ал қалған 18-108 п. Әбдул Қадыр Биделдің ғазалдары. Бұл қолжазбаның да көшірушісі мен көшірілген жері белгісіз. Үшінші қолжазбаның жағдайы да тура осыған ұқсас. Басы-аяғы сақталмаған, көшірушісі, көшірілген жылы белгісіз, мұқабасы қайта қалпына келтірілген диуан. Бұл үш қолжазбаның бәрі де Науаидың «Бадаидул-васат» деп аталатын өлеңдер жинағы екенін қолжазбалардың ішіндегі ғазалдарына қарап анықталды.

Орталық ғылыми кітапхананың қорында сақталған Әлішер Науаи шығармаларының си-

рек басылымдары он төрт. Оның үшеуі Махбуб әл-кулуб, екеуі Хамса, қалған тоғыз ақынның әр жылдары жарық көрген өлеңдер жинағы. Айта кетерлік жай осы қорда сақталған үш «Махбуб әл-кулуб» бір шығарма. Үшеуі де Бұхарада 1325/1907 жылы жарық көрген. Ал, қалған екі Хамса да бір басылым. Оны Хорезмде 1297/1880 жылы Молла Мұхаммед Юсуф ибн Хорезми көшірген. Ақынның өлеңдер жинағы ғана әр жылдары жарық көрген. Соның бірі – Стамбұлда Ариф Әфенди литографиясынан 1317/1899 жылы жарық көрген, 208 бет. Көшірушісі Мұхаммад Садық Афған Қандыхари, ал тапсырыс берушісі Қажы Мұхаммед Садық ишан Хужандиоғлы. Қалған диуандарының бәрі Ташкент қаласындағы түрлі литографиялардан жарық көрген. Диуандардың ішінде нашар сақталғандары да бар, бірінің алғашқы парақтары жоқ, бірінің соңы жоқ. Науаи диуандарының мазмұнына қарай, екі түрлі жинағы сақталғанына көз жеткіздік. Біріншісі – «Ғарайб ас-сағир», екіншісі – «Навадир ал-шабаб». Осы екі түрлі өлеңдер жинағы түрлі литографияларда жиі жарық көрген және халық арасына кең тараған. Әрине, қалған екі диуаны да халық арасына кең тарағаны күмәнсіз, бірақ қазірге Ұлттық кітапхана мен Орталық ғылыми кітапхана қорларынан кездеспеді.

Орталық ғылыми кітапхананың Сирек қорында Науаидың тағы екі шығармасы сақталған. Бұл шығармалар типографиядан жарық көрген кітаптар, бірақ Науаидың еңбектерін зерттеуде маңызды басылымдарға жатады. Оның бірі Париж қаласында 1841 жылы жарық көрген Науаидың екі шығармасының факсимиле мәтіні. Кітаптың аты – *Chrestomathie en Turk Orientales De L'emir Ali-Schir* (Әлішер Науаидың еңбектерінің хрестоматиясы). Бұл хрестоматия ретінде шығарылған еңбек екі томдық, бірақ Сирек қорда оның бір томы сақталған (Quatremère, 1841). Хрестоматияға ақынның «Мухакаматул луғатайн» мен «Тарих-и ажәм» және бір Маснавиі енген. Мәтінін баспаға әзірлеген танымал француз шығыстанушысы Этьенн-Марк Катрмер (Etienne Marc Quatremère 1782-1857). Катрмер сондай-ақ Бабыр-нама, Бахтияр-нама, Тазкират ал-аулия шығармаларының мәтіндерін хрестоматия етіп жарыққа шығарған. Егер басылымның шыққан жылы мен Науаидың Сирек қорда сақталған көптеген литографиялық басылымдарының жылын салыстыратын болсақ, француз ғалымының хрестоматиясы тіпті кейбір қолжазбалардан да

бұрын жарық көргенін байқаймыз. Сондықтан Науаи шығармаларының мәтінімен жұмыс істегісі келетін зерттеушілер үшін бұл басылым таптырмайтын дүние деуге болады. Бұдан басқа Сирек қорда бұл күнде сирек басылым болып саналатын екі еңбек сақталған. Оның бірі – Махбуб әл-кулуб. Бұл еңбектің мәтінін 1948-жылы белгілі ғалым А. Н. Кононов (1906-1986) ғылыми түсініктерімен бірге жарыққа шығарған (Кононов, 1948). Екінші басылымның аты – Саб'а сайар (Жеті планета) поэмасы. Бұл поэма Хамса деп аталатын бес поэманың бірі. Поэманың мәтінін шағатай тілінде, қайта теріп баспаға әзірлеген Парса Шамиев. Сыртқы анықтамасы: Ғылыми-сыни мәтін, Төртінші дастан. Ташкент: Фан, 1956. Мәтіннің қысқа алғысөзі бар және ол араб графикасында жазылған. Кітаптың оң жақ мұқабасына авторы мен басқа да мәліметті өзбек тілінде бірақ араб графикасында жазған: *سبہء سیار. علیشیر نوابی. علمی تنقیدی متن. طیارلاوچی. پارسا شمییف. تورئونچی داستان.* Байқағанымыздай мұндай басылымдар бірнешеу болуы мүмкін және ондай басылымдардың бәрі де Әлішер Науаи еңбектерінің түпнұсқа мәтінімен тікелей жұмыс істейтін зерттеушілер үшін аса құнды материал деп санаймыз.

Қорытынды және тұжырымдама

Әлішер Науаидың Алматы кітапхана қорларында сақталған қолжазбалары мен сирек басылымдарына арналған зерттеу жұмысымызды қорытындылай келе төмендегідей шешімге келеміз. Алматыдағы екі үлкен кітапхана қорларында сақталған Әлішер Науаидың қолжазбалары мен сирек басылымдарының саны аз емес. Екі кітапхана қорындағы Әлішер Науаи қолжазбалары он үш (13), сирек басылымдары отыз үш (33), жалпы саны қырық алты (46). Ақынның отыз шақты еңбегінің ішінде мақалада қарастырған екі кітапхана қорында сақталғандары: Хамса, Махбуб әл-кулуб, Мухакаматул луғатайн, Арбайин, Хамсат әл-мутаххайирин, Мизан әл-аузан, Ғарайб ас-сағир, Навадир ал-шабаб. Әдетте бес поэма жеке-жеке бес шығарма болғандықтан ақынның барлығы 12 түрлі шығармасы сақталған. Кейбір шығармалары екі немесе одан да көп нұсқада сақталған. Атап айтқанда:

Диуан – 25 нұсқасы сақталған, оның төртеуі қолжазба, 21 литография;

Хамса – 4 нұсқасы сақталған, екеуі қолжазба, төртеуі литографиялық басылым;

Махбуб әл-қулуб – 7 нұсқасы сақталған, екеуі қолжазба, бесеуі литография және бір факсимиле мәтін;

Мухакаматул лугатайн – бір литографиялық басылым және бір факсимиле;

Арбайин – бір қолжазба нұсқа;

Хамсат әл-мутаххайирин – бір қолжазба нұсқа;

Мизан әл-аузан – бір қолжазба;

Тарих-и мулуки ажәм – бір факсимиле басылым;

Ескендір-нама – бір литографиялық проза түріндегі басылым;

Жеті планета – бір факсимиле мәтін.

Екіншіден, шағатай тілінде жазылған тарихи, әдеби және т.б. тақырыптардағы жазбаша мұраларды парсы тілінсіз зерттеу мүмкін емес. Ол туралы көптеген шығыстанушылар толымды пікір қалдырған. Сондықтан Әлішер Науаидың шығармаларын зерттеуде парсы тілі мамандары, яғни ирантанушылардың турколог мамандармен бірге зерттеуі қажет екендігін ерекше атап көрсеткен жөн. Сөзіміз дәйекті болу үшін мақалада қарастырған Әлішер Науаидың өлеңдер жинағындағы жеті ғазалдан сексенге жуық парсы сөздері кездесетінін нақты мысал негізінде көрсетеміз. Ол сөздер: – پیدا – پروردہ – نفس افسا – قطرہ – کویا – شیدا – رویش – پروانہ – جاهل – رخسار – دیباچہ – غوغا – بسی – مشکل – فریاد – کاه – کاه – همان – سایر – پاسبان – جاوید – آثار – نشان – خورشید – شان – داعی – نومید (نا امید) – ناکہان – زہی – جولان – کنبد – میل – چرخ – نسیم – سنبل – سراسر – سرکشته – رنج – وصل – منزل – خوشکو – پردہ – خاک – شتاب – جرم – کناہ – مہ (ماہ) – لالہ – ساغر – ساقی – زنا – صدا – زنگ غم – غم زدہ – می – جام – وحدت – کبر – مثل – نثار – رسوا – دیوانہ – جلوہ – چہرہ – تا – کہ – تشنہ لب – ہر دم – ندا – خستہ – دوا – ازل – سطح – طرفہ – نو پیدا – خرمن برق – خطا – برک – کل – بلبل

Бұл сөздердің ішінде араб кірме сөздері де бар және бұл кірме сөздер Науаи заманына дейін парсы тілінің төл сөзіне айналып кеткенін айта кеткен жөн. Екіншіден, шағатай тіліне енген парсы сөздерінде «г» әрпі «к» болып жазылған. Үшіншіден, парсы кірме сөздерінің көбісі ұйқасқа келіп түседі. Яғни, әр бейттің соңында ұйқас болу үшін таңдалатын сөздер осы парсы сөздері. Мысалы: шейда, гуйиа, гауға, пейда, нафс-афса, хаста, чихра, хата, лола, желва, нупейда және т.б. Жалпы алғанда Әлішер Науаи шығармаларында парсы сөздерінің жиі кездесуі XV-XVI ғасырлар үшін қалыпты жағдай. Ақын өмір сүрген кезде парсы сөздерін араластырып сөйлеу және парсыша

жазу дәстүр болған және бұл сөздерімізге көптеген әдеби және тарихи шығармалар дәлел бола алады. Бірақ Әлішер Науаидың ерекшелігі мен мықтылығы парсы тілі мен әдебиетінің жетегінде кетіп қалмай түрік тілінде жырлағанында. Әлішер Науаи парсы тілі мен түрік тілінің терезесі тең, қатар жырлана алатынын өз шығармалары арқылы дәлелдеп кеткен.

Үшіншіден, Әлішер Науаидың шығармаларын сақтаушылар мен тапсырыс берушілеріне қарап мынадай ойға келеміз. Ақынның еңбектері Қазан төңкерісіне дейін Бұхара, Ташкент және Хиуа секілді қалалардағы литографияларда жиі жарық көрген. Оған қосымша қолжазбалары да көшіріліп отырған. Ал тапсырыс берушілердің аты-жөніне қарап бәрінің есімдерінде молда (мулла) деген анықтауыш сөзі бар екенін ескере отырып тапсырыс берушілер сол кездегі медресе-мектеп ұстаздары болған деп шамалаймыз. Ол дегеніміз Науаидың еңбектері сол кездегі орта білім беретін ғылым ошақтарында оқытылғандығын және сұранысқа ие болғандығын білдіреді. Жалпы қолжазбаға тапсырыс беру де литографиялық басылымын арнайы рұхсат алып шығару да қаражатқа тірелген. Бірақ сұраныс болғандықтан бұл мәселе шешімін тапқан деп ойлаймыз. Осы ретте Ұлттық кітапханада сақталған Науаидың бір Хамсасы мен Диуанының Түркістаннан табылғаны ерекше назар аудартады. Түркістан аймағындағы медреселерде Науаи шығармалары оқытылғаны жоғарыда айтылды. Бірақ тек қана Түркістан аймағында емес Қазақстанның көптеген аймағында Әлішер Науаидың еңбектерін Хафиз, Сағди, Фирдауси, Низами, Бидил еңбектерімен қатар оқығанын Абай Құнанбайұлы мысалынан анық байқаймыз. Бұл туралы белгілі шығыстанушы Ө. Күмісбаев «Науаи және Абай» атты зерттеуінде жан-жақты қарастырған (Күмісбаев, 2012: 264-273). Сонымен қатар, Ұлттық және Орталық ғылыми кітапхана қорларында сақталған Әлішер Науаидың қолжазбалары мен көне басылымдары алыстан келмегені анық. Бұл шығармаларды бір кездері қазақ жеріндегі түрлі медреселерде білім алған көптеген қазақ зиялылары оқыған және әсерленген деп айтуға негіз бар. Бір кездері Әлішер Науаидың еңбектерін Абай Құнанбайұлы, Шәкерім Құдайбердіұлы, Мәшхүр Жүсіп Көпеев, Қалжан ахун және т.б. жүздеген зиялылар аудармасыз емін-еркін оқып пайдаланса бұл күндері аударма арқылы түсінетін жағдайда екенімізді де айта кеткен жөн.

Зерттеу барысында Ұлттық кітапхана мен Орталық ғылыми кітапхана қорларында Әлішер Науаидың отыз шақты шығармаларының 12-13 түрлі еңбегі сақталғандығына көз жеткіздік. Негізінен ақынның ең қомақты шығармасы Хамса, Махбуб әл-қулуб, Мухакаматул луғатайн, қысқа үш шығармасы мен Диуандары сақталған. Бұл ақынның еңбектерінің жартысына да жетпейді. Қалған шығармаларымен қазақ оқырмандары бұрын таныс болған ба немесе қазіргі таңда таныс па деген сұрақ ашық күйінде қалады. Ақынның еңбектерінің жартысына жуығы қазақ оқырмандарына азды-көпті таныс және бұл бағытта бірқатар іргелі жұмыстар жасалған. Әр жылдары ақынның өлеңдер жинағынан таңдамалы өлеңдер аударылып оқырманға ұсынылған. Ұзақ жылдар бойы уақыт жұмсаған ақын Н. Айтұлы көне өзбек тілінен тәржімалаған Хамсаның «Ләйлі-Мәжнүн» және «Ескендір қорғаны» атты екі дастаны жарық көрген (Науаи, 2019). Ақын туралы зерттеу жұмыстарын саралай отырып ақынның әлі қаншама шығармасы қазақ оқырмандарына таныс емес екендігін байқаймыз.

Хамсаға енген бес поэманың бесеуі де қазақ тілінде әлі сөйлемегенінің өзі көп жағдайды аңғартады. Біздің ойымызша бұл мәселе Әлішер Науаидың шығармаларының тіліне тікелей қатысты. Әр егіз жол өлеңінде көптеп кездесетін парсы сөздері зерттеуге де аударуға да қолбайлау болғаны белгілі. Осы орайда Әлішер Науаиды танудың тағы бір жолы ақынның мұраларын зерттеуге парсы тілі мамандарының қатысуы қажет екенін көрсетеді. Алдағы уақытта Науаиды танудың жаңа кезеңінде отандық ирантанушылар белсенділік танытады деген ойдамыз. Сонымен қатар ҚР Ұлттық кітапханасы мен Орталық ғылыми кітапхана қорларында сақталған және елімізде кездесе бермейтін Әлішер Науаидың басқа да қолжазбалары мен сирек басылымдары зерттеліп, сараланып тікелей түпнұсқа мәтіннен қазақ тіліне аударылады деп күтеміз. Сондай-ақ жеке коллекцияларда сақталған және қолдан қолға өтіп жүрген Әлішер Науаидың қолжазбалары мен көне басылымдары да сирек қорларға тапсырылады және өз зерттеушілерін табады деген үміттеміз.

Әдебиеттер

- Аноним (2019). *Жахангушай хақан (Тарих-и Шах Исмаил)*. Табриз: Табриз университеті.
- Әуезов, Мұхтар (2014). *Шығармаларының елу томдық толық жинағы*. Т. 28. Алматы: «Дәуір».
- Бабур, Мухаммад Захир ад-Дин (1992). *Записки Бабур (Бабур-наме)*. Ташкент: Главная редакция энциклопедий.
- Дулат, Мұхаммед Хайдар (2004). *Тарих-и Рашиди*. Редекциясы мен алғысөзі: Аббасқұли Гаффари-фард. Тегеран: Мирас-и Мактуб.
- Дулати, Мұхаммед Хайдар (2015). *Тарих-и Рашиди*. Аударған М.Қазбек, Ә.Нуралиев. Алматы: «Мирас».
- Каталог рукописных книг на персидском языке из собрания Национальной библиотеки Республики Казахстан* (2008). Составители Абдулло С., Бакир Камаледдини С.М. Алматы: «Дайк-Пресс», 2008.
- Kazakhstan milli kutuphanesindeki arap harfli Turkece nader eserler katalogu* (2021). O. Kabadayi, Z. Shadkam. Almaty: Hoje Ahmet Yesevi Universitesi Avrasiya Arastirma Enstitusu (ERI).
- Күмісбаев, Өтеген (2012). *Алтын сандық*. Алматы: «Қайнар».
- Кононов, Андрей Николаевич (1948). *Возлюбленный сердце*. Сводный текст подготовил Кононов А.Н. М.Л.: АНССР.
- ҚР БҒМ ҒК «Ғылым Ордасы» Ғылыми кітапханасы қорындағы Парсы тіліндегі кітаптардың каталогы* (2015). Құрастырған: Ғ.Ә. Қамбарбекова., ғылыми редактор Ә.Қ.Муминов. Алматы: Ғылым Ордасы.
- Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының тарихы* (2011). Т.1. Құрастырғандар: Қасымжанова А., Исмаилов Е. Алматы: «Өнер».
- Науаи, Әлішер (2019). *Хамса. Ләйлі – Мәжнүн. Ескендір қорғаны*. Аударған: Н. Айтұлы. Нұр-Сұлтан: «Ғылым».
- Nevâî, Alî-Sîr (2015). *Mecâlisü'n Nefâ'is*. Hazırlayan Kemal Eraslan. Farsça çeviri A. Naci Tokmak. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Парсы тіліндегі кітаптардың каталогы. Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасы Сирек кітаптар мен қолжазбалар қоры* (2011). Құрастырған Қамбарбекова Ғ.Ә., жауапты редактор Муминов Ә.Қ. Алматы: Полиграфиздат.
- Рукописи сочинений А.Навои в коллекции Института Востоковедения АН УзССР (1970)*. Составители: К.М. Муниров, А.Носиров. Ташкент: Фан.
- Рукописи и литографированные издания произведений А. Навои в московских собраниях* (2016). Составители и автор описание рукописей и литографий Зайцев И.В. М.: Центр книги Рудомино.
- Сахев, Мунтазер (1971). *Алам Арай Шах Исмаил*. Бас редактор Йар Шатер. И. No 43. Тегеран: В.Т.Н.К.
- Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар бөліміндегі шығыстық кітаптар* (1981). Құрастырған Сауытбеков С.Л. Алматы: Ұлттық кітапхана.
- Хокимов, Мухаммаджон (1983). *Описание рукописей произведений Навои*. Ташкент: Фан.
- Хондемир, Гийас ад-Дин (1999). *Мукарам ал-ахлақ*. Баспаға әзірлеген Мұхаммад Акбар Ашиқ. Тегеран: Мирас-и Мактуб.

Хондемир, Гийас ад-Дин (2004). *Тарих-и Хабиб ас-сийар фи ахбару афради бауар*. Т.IV. Тегеран: Хайям.
 Шукри, Ядоллах (1971). *Алам Арай Сафави*. Тегеран: Бунияди фарханги Иран.
 Quatremère, Etienne Marc (1841). *Chrestomathie en Turk Orientales De L'emir Ali-Schir*. Paris: Typographie de firmin didot Frères, Imprimeurs de l'institut de France.

References

- Anonym (2019). *Jahangusha-ye Haqan (Tarikh-e Shah Isma'il)* [The history of sShah Ismail]. Tabriz: Tabriz universiti.
- Auevov, Mukhtar (2014). *Shigharmalarinin elu tomdiq toliq jinagi* [Complete collection of fifty volumes]. T. 28. Алматы: «Daur».
- Babur, Muhammad Zahir ad-Din (1992). *Zapiski Babur (Babur-nama)* [The memoir of Babur]. Tashkent: Glavnaya redakcyia enciklopediy.
- Dulat, Muhammad Haidar (2004). *Tarikh-e Rashidi* [Rashidi's History]. Redakcyasi men algisozi: Abbasquli Gaffari-fard. Tehran: Miras-e Maktoob.
- Dulati, Muhammad Haidar (2015). *Tarikh-e Rashidi* [Rashidi's history]. Audargan: M.Qazbek, A.Nuraliev. Алматы: «Miras».
- Katalog rukopisnikh knig na persidskom yazike iz sobranya Nacyonalnoi biblioteki Respubliki Kazakhstan* [The Catalogue of Persian manuscripts from the collection of National Library of Kazakhstan] (2008). Sostaviteli S.Abdullo, S.M. Bakir Kamaledini. Алматы: «Daik-Press», 2008.
- Kazakhstan milli kutuphanesindeki arap harfli Turkce nader eserler katalogu* [The catalogue of rare books in Turk language on arabic script] (2021). O.Kabadayi, Z.Shadkam. Алматы: Hoje Ahmet Yesevi Universitesi Avrasia Arastirma Enstitusu (ERI).
- Kumisbayev, Utegen (2012). *Altyn sandiq* [Gold chest]. Алматы: «Qainar».
- Kononov, Andrei (1948). *Vozhlenniy serdec* [Beloved of Hearts]. Svodniy tekst podgotovil A.H. Kononov. M.L: ANSSR.
- QR BGM GK «Gylym Ordasy» Gylymi kitaphanasi qorindagi Parsi tilindegi kitaptardin katalogi* [The catalogue of Persian printed books from the collection of Central Scientific Library] (2015). Qurastyrfan: G.Qambarbekova, gylymi redaktor A.Muminov. Алматы: Gylym Ordasy.
- Qazaqstan Respublikasi Ul'tiq kitaphanasinin tarihy* [The history of National Library] (2011). T.1. Qurastirgandar: A.Qasimjanova, E.Ismailov. Алматы: «Uner».
- Nayai, Alisher (2019). *Hamsa. Laili – Majnun. Eskendir qaqpasi* [Five poems. Leili-Majnum. Eskandar-nama]. Audargan: N.Aytulu. Nur-Sultan: «Gylym».
- Nevāyī, Alī-Šīr (2015). *Mecālisü'n Nefāyis* [Meeting of best persons]. Hazirlayan Kemal Eraslan. Farca ceviri A. Naci Tokmak. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Parsi tilindegi kitaptardin katalogi. Qazaqstan Respublikasi Ul'tiq kitaphanasi Sirek kitaptar men qoljazbalar qori* [The catalogue of Persian printed books of National Library of Kazakhstan] (2011). Qurastirgan: G.Qambarbekova, jauapti redaktor A.Muminov. Алматы: Polygrafizdat.
- Rukopisi socineniy A.Navoi v kollekcij Institutu Vostokovedenya AN UzSSR* [The catalogue of works of Alisher Navoi from the collection of Oriental Studies Institute of AS UzSSR] (1970). Sostaviteli: K.M.Munirov, A.Nosirov. Tashkent: Fan.
- Rukopisi i litografirovannye izdanya proizvedeniy A.Navoi v moscovskih sobranyah* [Manuscripts and printed books of Alisher Navoi from the Moscow collections] (2016). Sostaviteli i avtor opisanye rekopisei i litografii: Zaitcev И.В. М.: Center knigi Rudomino.
- Saheb, Muntazer (1971). *Alam aray Shah Ismail* [The history of Shah Ismail]. Bas redaktor I.Yar Shater.No 43. Tehran: B.T.N.K.
- Sirek kezdesetin kitaptar men qoljazbalar bolimindegi shigistaq kitaptar* [Eastern books from the collection of rare books and manuscripts] (1981). Qurastirgan S.L. Sauitbekov. Алматы: Ul'tiq kitaphana.
- Hokimov, Muhamedjon (1983). *Opisanie rukopisei proizvedeniy Navoi* [Description of Alisher Navoi's works]. Tashkent: Fan.
- Khondemir, Giyas ad-Din (1999). *Mukaram al-aqlaq* [Nice character]. Baspaga azirlegen: Muhammad Akbar Ashiq. Tehran: Miras-i Maktoob.
- Khondemir, Giyas ad-Din (2004). *Tarikh-i Habib as-siyar fi ahbari afraid bashar*. T.IV. Tehran: Khayam.
- Shokri, Yadollah (1971). *Alam araye Safavi* [The history of Safavis]. Tehran: Bonyade farhangi Iran.
- Quatremère, Etienne Marc (1841). *Chrestomathie en Turk Orientales De L'emir Ali-Schir*. Paris: Typographie de firmin didot Frères, Imprimeurs de l'institut de France.